IJARSCT
International Journal of Advanced Research in Science, Communication and Technology
International Open-Access, Double-Blind, Peer-Reviewed, Refereed, Multidisciplinary Online Journal
ISSN: 2581-9429
Volume 6, Issue 8, April 2026
Impact Factor: 8.2

माणगाव तालुका, रायगड जिल्ह्यातील कातकरी आदिवासी समाजाची आर्थिक स्थिती : प्राथमिक माहितीवर आधारित सांख्यिकीय अभ्यास

प्रा. डॉ. जनार्दन सिद्राम होटकर
प्राचार्य, दोशी वकील महाविद्यालय, गोरेगाव-रायगड
सहाय्यक प्रा. विद्या कैलाश दरवेश
विवेकानंद एजुकेशन सोसायटी कॉलेज ऑफ आर्ट्स, सायन्स व कॉमर्स (स्वायत्त)

१. प्रस्तावना (Introduction)

भारतामध्ये आदिवासी समाज हा ऐतिहासिकदृष्ट्या दुर्लक्षित राहिलेला घटक आहे. संविधानाने अनुसूचित जमातींना विशेष संरक्षण दिले असले तरी प्रत्यक्षात त्यांच्या सामाजिक व आर्थिक विकासाचा वेग अपेक्षित पातळीवर पोहोचलेला नाही. महाराष्ट्रातील कातकरी जमात ही विशेषतः असुरक्षित आदिवासी गट (**PVTG**) म्हणून ओळखली जाते. कोकण विभागातील रायगड जिल्ह्यातील माणगाव तालुक्यात कातकरी समाज मोठ्या प्रमाणावर वास्तव्यास आहे. रोजगाराच्या मर्यादित संधी, शिक्षणाचा अभाव, आरोग्याच्या समस्या, पायाभूत सुविधांची कमतरता आणि दारिद्र्य यांमुळे या समाजाचे जीवनमान अत्यंत खालावले आहे.

या पार्श्वभूमीवर, माणगाव तालुक्यातील कातकरी समाजाची आर्थिक स्थिती प्रत्यक्ष क्षेत्रीय माहितीच्या आधारे अभ्यासण्याची आवश्यकता होती. म्हणूनच प्रस्तुत संशोधनात पायलट सर्वेक्षणाद्वारे प्राथमिक माहिती संकलित करून सांख्यिकीय विश्लेषण करण्यात आले आहे.

२. अभ्यासाची उद्दिष्टे (Objectives):

1. कातकरी समाजाची सामाजिक-आर्थिक स्थिती अभ्यासणे.
2. उत्पन्न, खर्च, बचत व कर्ज रचना विश्लेषित करणे.
3. रोजगाराच्या स्वरूपाचा व स्थलांतराचा अभ्यास करणे.
4. शिक्षण व आरोग्य स्थितीचे मूल्यमापन करणे.
5. शासकीय योजनांचा लाभ कितपत मिळतो याचा आढावा घेणे.

३. संशोधन गृहितके (Hypotheses):

1. कातकरी समाजाची आर्थिक स्थिती अत्यंत कमकुवत आहे.
2. बहुसंख्य कुटुंबांचे उत्पन्न मूलभूत गरजांसाठी अपुरे आहे.
3. शिक्षणाचा अभाव हा दारिद्र्याचा प्रमुख घटक आहे.
4. रोजगाराची अनिश्चितता आर्थिक अस्थिरतेस कारणीभूत ठरते.

४. संशोधन पद्धती (Methodology):

प्रस्तुत अभ्यासासाठी प्राथमिक माहिती संकलन पद्धतीचा वापर करण्यात आला. माणगाव तालुक्यातील विविध ९ गावांमधील ३९ कुटुंबांचे पायलट सर्वेक्षण संरचित प्रश्नावलीच्या सहाय्याने करण्यात आले. संकलित माहितीचे टक्केवारी व तक्त्यांच्या सहाय्याने सांख्यिकीय विश्लेषण करण्यात आले.

५. माहिती सादरीकरण, विश्लेषण व अर्थनिर्णयन (Data, Analysis & Interpretation):

तक्ता १ : कुटुंबप्रमुखांचे शैक्षणिक स्तर

स्तर	कुटुंब संख्या	टक्केवारी
निरक्षर	25	64%
प्राथमिक	10	26%
माध्यमिक	4	10%
उच्च माध्यमिक व पुढे	0	0%

अर्थनिर्णयन : तक्त्यावरून स्पष्ट होते की बहुसंख्य कुटुंबप्रमुख निरक्षर आहेत. उच्च शिक्षणाचा अभाव रोजगाराच्या मर्यादित संधी निर्माण करतो व दारिद्र्य कायम ठेवतो.

तक्ता २ : मुलांची शाळेत उपस्थिती

स्थिती	टक्केवारी
नियमित	10%
अनियमित	11%
शाळा सोडलेली	79%

अर्थनिर्णयन : शाळा गळतीचे प्रमाण अत्यंत जास्त असून यामागे आर्थिक अडचणी, स्थलांतर व घरगुती काम ही प्रमुख कारणे आहेत.

IJARSCT
International Journal of Advanced Research in Science, Communication and Technology
International Open-Access, Double-Blind, Peer-Reviewed, Refereed, Multidisciplinary Online Journal
ISSN: 2581-9429
Volume 6, Issue 8, April 2026
Impact Factor: 8.2

तक्ता ३ : घराचा प्रकार

प्रकार	टक्केवारी
कच्चे	60%
अर्धपक्के	30%
पक्के	10%

अर्थनिर्णयन : बहुतांश कुटुंबे कच्च्या घरात राहत असल्याने त्यांचे जीवनमान अत्यंत खालावलेले आहे.

तक्ता ४ : मुख्य व्यवसाय

व्यवसाय	टक्केवारी
रोजंदारी मजुरी	93%
शेतीमजुरी	4%
बांधकाम	3%

अर्थनिर्णयन : रोजगाराची अस्थिरता व अल्प मजुरीमुळे उत्पन्न मर्यादित राहते.

तक्ता ५ : मासिक उत्पन्न

उत्पन्न गट	टक्केवारी
₹5000 पेक्षा कमी	10%
₹5001–10000	43%
₹10000 पेक्षा जास्त	47%

अर्थनिर्णयन : उत्पन्न मर्यादित असून बहुसंख्य कुटुंबांचे उत्पन्न मूलभूत गरजांसाठी अपुरे आहे.

तक्ता ६ : शासकीय योजनांचा लाभ

योजना	लाभ (%)
PDS	90%
मनरेगा	24%
घरकुल	92%

अर्थनिर्णयन : अन्न व निवास योजना प्रभावी असल्या तरी रोजगार निर्मिती योजनांचा लाभ अत्यंत मर्यादित आहे.

Hypothesis 1: कातकरी समाजाची आर्थिक स्थिती अत्यंत कमकुवत आहे.

Verification: Positively Verified (सकारात्मकरीत्या सिद्ध)

Data Evidence:

- ९५% कुटुंबांचे उत्पन्न मूलभूत गरजांसाठी अपुरे आहे.
- ७०% कुटुंबांचे उत्पन्न *अनियमित* आहे.
- ९५% कुटुंबांची **आर्थिक असुरक्षितता पातळी जास्त** आहे.
- ९०% कुटुंबांकडे **बचत नाही.**
- २३% कुटुंबांवर **₹१०,००० – ₹५०,००० कर्ज** आहे.
- ९३% कुटुंबांचा जीवनमान स्तर **कमी** आहे.

Interpretation: वरील आकडेवारीवरून स्पष्ट होते की कातकरी समाजाचे उत्पन्न अत्यल्प, अनियमित व अपुरे आहे. खर्च जास्त असून बचत नगण्य आहे. कर्जबाजारीपणा आणि उच्च आर्थिक असुरक्षितता ही या समाजाच्या दयनीय आर्थिक परिस्थितीचे स्पष्ट निदर्शक आहेत.

Conclusion: त्यामुळे **Hypothesis 1 पूर्णतः सकारात्मकरीत्या सिद्ध (Strongly Supported)** होते.

Hypothesis 2: बहुसंख्य कुटुंबांचे उत्पन्न मूलभूत गरजांसाठी अपुरे आहे.

Verification: Positively Verified (अत्यंत ठामपणे सिद्ध)

Data Evidence:

- ९५% कुटुंबांनी स्पष्ट सांगितले की **उत्पन्न मूलभूत गरजांसाठी पुरेसे नाही.**
- सरासरी मासिक उत्पन्न: **₹५,००० – ₹१०,०००**
- सरासरी मासिक खर्च: **₹१०,००० – ₹२०,०००**

Interpretation:

उत्पन्न आणि खर्च यामध्ये मोठी तफावत दिसून येते. अन्न, आरोग्य, शिक्षण, कपडे, प्रवास आणि सामाजिक खर्च यामुळे खर्च उत्पन्नापेक्षा खूप अधिक आहे. त्यामुळे बहुसंख्य कुटुंबे कर्जावर अवलंबून राहतात.

Conclusion: म्हणून **Hypothesis 2 अत्यंत ठामपणे सकारात्मकरीत्या सिद्ध (Strongly Supported)** होते.

Hypothesis 3: शिक्षणाचा अभाव हा दारिद्र्याचा प्रमुख घटक आहे.

Verification: Positively Verified (सकारात्मकरीत्या सिद्ध)

Data Evidence:

- कुटुंबप्रमुखांपैकी **६४% निरक्षर**
- केवळ **१०% माध्यमिक शिक्षित**
- **उच्च शिक्षण = ०%**
- मुलांची शाळा गळती: **७९%**
- मुलींची शाळा गळती: **७५%**
- शाळा सोडण्याचे प्रमुख कारण: **आर्थिक समस्या (८५%)**

Interpretation: अल्प शिक्षणामुळे रोजगाराच्या संधी मर्यादित राहतात. शिक्षणाच्या अभावामुळे कातकरी समाज प्रामुख्याने अकुशल कामगार म्हणून रोजंदारी मजुरीवर अवलंबून राहतो. त्यामुळे उत्पन्न मर्यादित राहते आणि दारिद्र्याची साखळी कायम राहते.

IJARSCT
International Journal of Advanced Research in Science, Communication and Technology
International Open-Access, Double-Blind, Peer-Reviewed, Refereed, Multidisciplinary Online Journal
ISSN: 2581-9429
Volume 6, Issue 8, April 2026
Impact Factor: 8.2

Conclusion: Hypothesis 3 पूर्णतः सकारात्मकरीत्या सिद्ध (Fully Supported) होते.

Hypothesis 4: रोजगाराची अनिश्चितता आर्थिक अस्थिरतेस कारणीभूत ठरते.

Verification: Positively Verified (सकारात्मकरीत्या सिद्ध)

Data Evidence:

- रोजगार उपलब्धता: **फक्त ७–८ महिने / वर्ष**
- ९३% कुटुंबे **रोजंदारी मजुरीवर अवलंबून**
- ७०% उत्पन्न **अनियमित**
- १०% कुटुंबांना **स्थलांतर करावे लागते**
- ७६% कुटुंबांना **मनरेगा काम मिळालेले नाही**

Interpretation: हंगामी रोजगारामुळे उत्पन्न स्थिर राहत नाही. वर्षातील ४–५ महिने बेरोजगारीमुळे कुटुंबांची आर्थिक स्थिती ढासळते. यामुळे कर्ज, स्थलांतर, उपासमार आणि सामाजिक असुरक्षितता वाढते.

Conclusion: त्यामुळे **Hypothesis 4 स्पष्टपणे सकारात्मकरीत्या सिद्ध (Strongly Supported)** होते.

गृहीतकांवर आधारित एकूण संशोधन निष्कर्ष:

वरील चारही गृहितके **प्राथमिक माहितीच्या आधारे सकारात्मकरीत्या सिद्ध झाली आहेत,** यावरून असे निष्पन्न होते की:**माणगाव तालुक्यातील कातकरी समाज आर्थिक, शैक्षणिक व सामाजिक दृष्ट्या अत्यंत असुरक्षित असून त्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी तातडीने धोरणात्मक हस्तक्षेप आवश्यक आहे.**

६. चर्चा (Discussion):

वरील सांख्यिकीय विश्लेषणावरून असे दिसून येते की, कातकरी समाजाची आर्थिक स्थिती बहुआयामी समस्यांनी ग्रस्त आहे. शिक्षणाचा अभाव रोजगाराच्या संधी मर्यादित करतो. रोजगाराची अनिश्चितता व अल्प उत्पन्नामुळे कर्जबाजारीपणा वाढतो. पायाभूत सुविधांचा अभाव जीवनमान अधिकच खालावतो. शासकीय योजनांचा लाभ असूनही अपेक्षित सामाजिक-आर्थिक परिवर्तन घडून आलेले नाही.

७. निष्कर्ष (Conclusion):

प्रस्तुत अभ्यासातून असे निष्पन्न होते की, माणगाव तालुक्यातील कातकरी आदिवासी समाजाची आर्थिक स्थिती अत्यंत दयनीय आहे. उत्पन्नाचे मर्यादित साधन, रोजगाराची अनिश्चितता, शिक्षणाचा अभाव व आरोग्य समस्या यांमुळे हा समाज आर्थिक असुरक्षिततेच्या गर्तेत अडकलेला आहे. शासकीय योजनांची प्रभावी अंमलबजावणी, कौशल्य विकास, शिक्षण व आरोग्य सुविधा सुधारल्यास या समाजाच्या जीवनमानात सकारात्मक बदल घडवून आणता येईल.

८. शिफारसी (Suggestions):

1. मनरेगा अंतर्गत नियमित रोजगार उपलब्ध करून देणे.
2. कौशल्य विकास प्रशिक्षण कार्यक्रम राबविणे.

3. शालेय गळती रोखण्यासाठी विशेष शैक्षणिक योजना.
4. आरोग्य व पोषण सेवा बळकट करणे.
5. पाणी, वीज व स्वच्छता सुविधा सुधारित करणे.

हा संशोधन लेख कातकरी समाजाच्या आर्थिक स्थितीचे वास्तव चित्र मांडतो. धोरणकर्ते, प्रशासन व स्वयंसेवी संस्था यांच्यासाठी हा अभ्यास दिशादर्शक ठरेल, अशी अपेक्षा आहे.